

ЖІНКА В КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Висвітлено питання жіночих гендерних аспектів культури українського козацтва, найважливіші культурологічні проблеми значення жіночого начала, статусу та ролі жінки в козацькій культурі.

Ключові слова: українське козацтво, жінка, гендер, архетип, духовна культура, релігійність, віра.

Освещены вопросы женских гендерных аспектов культуры украинского казачества, важнейшие культурологические проблемы значения женского начала, статуса и роли женщины в казацкой культуре.

Ключевые слова: украинское казачество, женщина, гендер, архетип, духовная культура, религиозность, вера.

The article deals with the issues of women's gender aspects of Ukrainian Cossacks culture. In the article the most important aspects of the cultural values of femininity, status and role of women in the Cossack culture are highlighted.

Key words: Ukrainian Cossacks, woman, gender, archetype, spiritual culture, religion, faith.

У науковій літературі та масовій суспільній свідомості культура українського козацтва — це винятково культура чоловіків. Архівні матеріали, козацькі літописи, історичні джерела, наявна наукова та художня література з історії козацтва висвітлюють переважно історію культури чоловіків. Однак і жінка у формуванні культурного простору України XVII–XVIII ст. відіграла значну роль, щоправда, здебільшого про неї мало що відомо. На нашу думку, роль жінки в культурній історії козацької доби не достатньо досліджували. У більшості сучасних теоретичних концепцій та емпіричних студій, що аналізують українську культуру XVII–XVIII ст., не йдеться про ставлення до жінки в культурі українського козацтва, статусу і ролі жінки в культурному середовищі й культуротворчих процесах барокової доби.

У науковій літературі, довідниках і підручниках з історії культури України, зокрема XVII–XVIII ст., згадки про гендерне начало, наприклад, про жінку, трапляються лише зрідка, переважно в характеристиках природи української ментальності, культу Жінки, Матері, Богородиці в традиціях і архетипах етнокультури. Гендерний аналіз здійснюється здебільшого через узагальнений образ матері відомих особистостей, вірної дружини та доброї господині, учасниці українських обрядових дійств, архетипу матері-землі як прообразу Богоматері [12].

Одним із перших опрацював неоціненні документи запорозьких часів, архівні матеріали з історії Запорозької Січі, відомий історик, етнограф та публіцист А. О. Скальковський. У його праці «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» [14] подано свідчення

колишніх запорожців, детальний опис укладу козацького життя. Зокрема, зацентровано на козацьких звичаях та традиціях стосовно дівчини, жінки-дружини та жінки-матері, основаних на зверненнях до неписаних статутів Запорозького товариства «регул».

Важливими для цього дослідження є праці з історії української козаччини М. С. Грушевського, Д. І. Яворницького, на які посиляються майже всі без винятку дослідники культури запорозьких часів. Але, на жаль, «жіночий мотив» у козацькій культурі достатньо не висвітлений. Д. І. Яворницький ґрунтовно охарактеризував Запорозький край, виклав історію Запорозької Січі та козаків-запорозжців, їх економічного, політичного, військового укладу життя, побуту, звичаїв і культури. Визнаний знавець українського козацтва приділяє увагу долі жінки фактично лише в першому томі своєї тритомної праці «Історія запорозьких козаків» і тільки в деяких розділах (наприклад, «Домашнє життя запорозьких козаків у Січі, зимівниках та бурдюгах», «Суди, покарання і страти в запорозьких козаків»).

Окремі аспекти порушеної проблеми висвітлювали й сучасні дослідники О. Кісь [4], О. Кривоший [6], В. Скляренко [14], В. Кукса і Т. Коломієць [7], котрі переважно подають історичні розвідки та яскраві факти із життя видатних жінок, які зробили певний внесок в українську історію. Культурний статус і соціокультурне значення жінки в козацькій культурі фактично ще не розкриті.

Тому об'єктом цього дослідження є жінка козацької доби як узагальнений образ, уособлений феномен жіночого начала в добу козацького Бароко XVII–XVIII ст.

Мета статті — вивчити роль жіночого начала в культурі українського козацтва, з'ясувати статус жінки в культурних процесах України XVII–XVIII ст., що відбувалися під егідою православ'я, впливом ідей запорозького козацтва та тенденцій барокової епохи. Завдання — розглянути значення релігійних чинників для долі української жінки, формування духу козацької культури, завдяки чому можна стверджувати про її унікальність, самобутність і гендерні особливості.

На перший погляд, малопомітна в історії козацької доби жінка (матір, сестра, дружина козака), яка уособлює любов до рідної землі, душу України та завжди перебуває поряд із чоловіком в періоди великих небезпек і загроз, є важливою дійовою особою козацької культури.

Водночас на статус жінки в культурі козацтва накладалося багато табу. Згідно зі звичаєм, як відзначає Д. І. Яворницький, запорожці не допускали на Січ жінок, а «привід до фортеці Запорозької Січі жінок, не виключаючи матері, сестри чи доньки, вважався в козаків кримінальним злочином, що вів за собою найсуворіше покарання» [19, с. 190]. Посилаючись на А. О. Скальковського, відомий історик та етнограф констатує: звичаю безшлюбності запорозькі козаки

дотримували настільки суворо, що з усіх кримінальних справ, які дійшли до нашого часу від січових козаків, є одна, яка розкриває гріх козака проти сьомої заповіді [там само, с. 241]. Серед запорожців існувало повір'я, «як ледве нога жінки ступить у Січ, настане кінець життя всього Запорожжя» [там само, с. 242], саме тому заборона появи жінки на Січі так ретельно зберігалася. Це вето підтримувала вагома позиція релігії. Згідно з Євангелієм, тільки «неоженивийся печется о Господе, оженивийся о жене» [там само, с. 242]. Головним для козака було існування його славної матері — Запорозької Січі — і захист святої православної віри.

В «Історії запорозьких козаків» Д. І. Яворницький наводить одну з козацьких пісень, у якій жартівливо розповідається про те, що «запорожці так мало були обізнаними в розпізнаванні жінок, що не могли відрізнити «дівчини» від «чаплі»:

«Славні хлопці-запорожці
Вік звікували, дівки не видали,
Як забачили на болоті чаплю,
Отаман каже: «Ото, братці, дівка!»
Осаул каже: «Що я женихався!»
А кошовий каже: «Що я й повинчався!»»
[там само, с. 241].

Проте така пісня була фольклорним перебільшенням, оскільки в кожного козака були мати й сестри, в багатьох — кохані, наречені, дружини й діти, та й в українській сім'ї жінка мала переважно домінуючий статус.

А. Колодний зазначає: «...специфічні історичні умови буття українства — козаччина — виключали чоловіка на тривалий час із господарської й побутової сфер сімейного життя. Жінка доглядала за дітьми й старими батьками, вела домашнє господарство. Це посилювало її роль у збереженні родинних основ українства, його побутової культури» [3, с. 64]. Відомий релігієзнавець стверджує, що зрима матриархальність життєвого повсякдення українського народу виявилася в особливостях його релігійного світосприйняття, саме із цим науковець пов'язує поширення в Україні культу Діви Марії. Підтвердженням слів А. Колодного є зображення Богородиці на всіх чудотворних іконах тогочасної України і те, що, по суті, половина українських церков і монастирів у XVII–XVIII ст. мала ім'я Богородиці, були «Богородичними».

Православний культ Богородиці ідеалізував у духовному світі українців подружнє життя, актуалізував підхід до розуміння сім'ї як релігійно санкціонованої співдружності та, головне, — звеличування жінки-матері, що сягає глибинних основ української етноментальності й етнокультури.

Особливе значення для осмислення проблем української духовної культури має положення, згідно з яким під етноментальністю слід

розуміти не тільки і не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки архетипові формоутворення народної свідомості, які відповідають певному способу життя та буттєвому досвіду етносу. Однією з найхарактерніших особливостей української етноментальності й свідомості, як довели науковці, є жіноче начало, архетип жінки. Згідно з І. Поліщук, «переважна більшість учених майже одностайно називає жіночий первень української (слов'янської) психіки» провідним [11, с. 88], хоча ставлення до цього феномену як позитивне (Б. Глотов і О. Матюхіна [1, с. 34]), так і вельми суперечливе (Н. Зборовська [2, с. 146], І. Лисий [9, с. 46]). Сучасні дослідники частково транспонують жіноче начало в архетип серця, активність якого зумовлює емоційність як етноментальну ознаку.

Відтак, українські філософи та культурологи М. Попович, С. Кримський, В. Личковах та ін. розглядають численні архетипи української етноментальності як джерела, структурні елементи та змісти етнокультури. Зокрема, С. Кримський досліджує українську культуру, її специфіку, національні особливості через виокремлення наскрізних архетипів етноментальності й національної свідомості (наприклад, «Дім — Поле — Храм»), де одним із головних, на думку філософа-культуролога, є архетип матері-землі як символ народного багатства та національного єднання на власному етнічному ґрунті. Переконалим у зв'язку із цим є узагальнення, «що в Україні, внаслідок акцентування образу матері, земля сакрально вважалася вищою, ніж претензії верховної влади» [12, с. 276]. В. Личковах стверджує, що «архетип Матері-Землі був визначальним уже в міфології Трипілля, де існував культ богині Magna-Mater — Великої Богині, яка ототожнювалася з Природою, Землею, Плодочинністю» [8, с. 15]. Цей архетип дослідник пов'язує і з образом-сигнатурою Пресвятої Богородиці, що набула іпостасі Покрови — визнаної покровительки українського козацтва.

Хоча тема Богородиці Покрови була відома в Україні ще з часів Середньовіччя, але вона ніколи не посідала домінуючого місця ні в іконостасах, ні в системах храмових ікон загалом. Підтвердженням цьому є свідчення сучасника в книзі Павла Алепського «Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Москву в XVII веке». Архідіякон, будучи особливо чутливим до краси Богородичних ікон, ніде не згадав ікон Покрови, але з великим захопленням ретельно описував побачені ним у величезній кількості ікони Богородиці. Передаючи не лише духовні враження від цього, він докладно описав іконографічні деталі й ефекти, особливо акцентуючи на життєподібності сакральних зображень, наближенні образу Божої Матері до реальної жіночності та краси [13].

Козацька Україна своєю небесною заступницею обрала Богородицю, наділяючи її образ рисами української жінки. Іконографія Богоматері найбільше розроблена, найрізноманітніша, що відповідає

етнокультурним особливостям ушанування її запорожцями, які «під покровом Богоматері... не боялися ні ворожого вогню, ні грізної стихії» [19, с. 223]. У вигляді «козацьких Покров» спонтанно в іконописі козацької доби виникає т. зв. «захисна тема» [10, с. 154], провідною в якій був образ жінки під сигнатурою Пресвятої Діви Марії.

Козацька ікона «Покрова Богородиці» є відступом від канонічних основ іконографії. Як зазначає Д. Степовик, досліджуючи ікони козацької доби початку XVII ст., сюжет Покрови був настільки рідкісним, що навіть «докладні правильники» часто його не подають. Та починається Хмельниччина, і всюди в Україні виникають церкви на честь Покрови Богородиці, яка стає символом і покровительською козацького війська. До кінця XVII ст. «вся Україна вкрилася мережею Покровських соборів і церков, і кожна мала свою храмову козацьку ікону Покрови» [16, с. 65].

У козацькому іконописі доби Бароко Богородична традиція була надзвичайно поширеною, багатогранний образ Діви Марії трактує не просто як ідеальну, сповнену покори та любові матір і жінку, а як «Матір Бога нашого». Крім того, починаючи з кінця XVII — початку XVIII ст. в Україні набуває дедалі більшого значення культ Святої Варвари, чому сприяло поширення численних гравюр і списків ікон та її шанування як захисниці від чуми під час епідемій.

Глибока релігійність — характерна ознака культури запорозьких козаків — «пояснюється самим складом життя їх: ніщо так, кажуть, не розвиває в людині релігійного почуття, як постійна війна» [19, с. 256]. Водночас, світоглядну релігійність козацтва необхідно обґрунтовувати не лише войовничістю часу, а й тим, що основою козацької релігійної віри є жіноче начало. Д. Чижевський зазначає: «... українська релігійність — жіноча, релігійність колективної біологічної теплоти, яка переживається як теплота містична. Така релігійність відмовляється від чоловічого, активного духовного шляху. Це не стільки релігія Христа, скільки релігія Богородиці, релігія матері-землі» [17, с. 25].

Основа жіночого начала, що виявляється через надання переваги почуттям, простежується в мистецтві та фольклорі козацької доби. Усна народна творчість, лірична поезія, народна пісня та різні види образотворчості, як важливі форми духовної культури XVII–XVIII ст., були невід’ємною складовою українського побуту, пов’язаними з найвагомішими культурними здобутками українців барокової епохи. Жінка, майже щоденно, діючи у сфері мистецтва, долучалася до творення побутової культури. У своїй художній творчості українська жінка уособлювала надзвичайну красу рідної землі, віддзеркалювала віковий досвід свого народу, наповнений споконвічним естетичним змістом. Через відчуття краси у своїй чутливій душі жінка передавала його в розписах, вишивці, гаптуванні, піснях.

Зокрема, існує надзвичайно багатий пласт козацьких пісень. Деякі означення, які збереглися в українських піснях, указують на повноцінність світоглядного сприйняття і розвиненість жіночого начала [18, с. 54]. Це, наприклад, «сімейність» козаків, яка гармонійно співвідноситься з «любов'ю до Батьківщини», «відсутністю страху смерті», «товариськістю», «войовничістю», «хоробрістю», «стійкістю в боротьбі з ворогом», які не межують з агресивністю і жорстокістю [5, с. 206–207]. Усе це свідчить про фіксацію архетипу матері в українських піснях, пронизаних емоційністю, відчуттям любові, добра та краси, що є показовим для етнонаціональної свідомості та культури українського народу.

У козацькі часи майже в кожній хаті співали, малювали й вишивали, і відбувалось це на гендерно-психологічній основі, яку створювала жінка, матір у сім'ї, на засадах естетизованого українського побуту, з розкриттям художніх обдарувань української жінки та дотриманням споконвічних етнокультурних традицій, з одночасним накладанням мистецьких тенденцій барокової доби.

Отже, є очевидним, що в духовній культурі українського козацтва репрезентуються різні виміри буття українців, зокрема позначаються соборні засади козацького братства, основи православ'я. Але головним чинником її формування є життєвий досвід існування етносу, що ґрунтується на жіночому гендерному началі. Звичай заборони появи жінок на Січі та популяризація безшлюбності серед запорожців не усували жінки від творення культурних цінностей, впливу на формування духовної культури українського козацтва. Жінки щодня творили її своєю працею, піснею, любов'ю, віддаючи свої сили, творчий потенціал, знання й уміння. Жіноче начало розвивало такі ознаки духовної краси української культури: доброту, милосердя, щедрість, вірність, працелюбність, дотепність, веселість, співучість — найбільші цінності життя і світовідношення як «святовідношення» (В. Личковах).

Список літератури

1. Глотов Б. Б. Міфологічні впливи в психологічних рисах українського народу / Б. Б. Глотов, О. А. Матюхіна // Национальная психология и духовные ценности народа: материалы меж рег. научно-теор. конф. — Днепропетровск : ДГУ, 1994. — С. 34–36.
2. Зборовська Н. В. Фемінний характер української ментальності / Н. В. Зборовська // Сучасність. — 2001. — № 7–8. — С. 146–150.
3. Історія української культури: в 5 томах / НАН України; гол. ред. Б. Є. Патон. — К. : Наук. думка, 2003. — Т. 3 : Українська культура другої половини XVII — XVIII століть. — 1246 с.
4. Кісь Оксана «Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні: монографія» / Оксана Кісь; За загальн. ред. Л. О. Смоляр. — Одеса, «Астропринт» 1999. — 440 с.

5. Кравченко А. Г. Проблема менталітету в українській історико-філософській думці / А. Г. Кравченко // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць. — К., 1999. — Вип. 4. — С. 201–216.
6. Кривоший Олександр. Жінка в суспільному житті України за часів козащини : Історичні розвідки / О. П. Кривоший. — Запоріжжя : «Поліграф» — «Просвіта», 1998. — 68 с. : іл.
7. Кукса В. В. Коломієць Т. В. Роль та значення жінки в козацькій державі [Електронний ресурс] / В. В. Кукса, Т. В. Коломієць. — Режим доступу: http://kafhistory.kpi.ua/attachments/article/284/34_3.pdf. — Назва з екрана.
8. Личковах В. А. Філософія етнокультури. Теоретико-методологічні та естетичні аспекти історії української культури / В. А. Личковах. — К. : Вид. ПАРАПАН, 2011. — 196 с.
9. Лысый И. Менталитет и духовная культура украинцев / И. Лысый // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 11–12. — С. 37–59.
10. Піщанська В. М. «Захисна тема» козацького мистецтва / В. М. Піщанська // Культура народів Причорномор'я : научный журнал. — 2012. — № 219. — С. 154–157. С. 154.
11. Поліщук І. О. Ментальність українства: політичний аспект / І. О. Поліщук // Людина і політика. — 2001. — № 1. — С. 86–92.
12. Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М.В.Попович. — К. : Наук. думка, 2006. — 405 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.filosof.com.ua/Mentaltheorie>. — Назва з екрана.
13. Путешествие Антиохийского Патриарха Макария в Москву в XVII веке. Павел Алеппский [Електронний ресурс]. — Режим доступу:<http://www.arhistratig.kiev.ua/library/docs/putesestvie-antiohijskogo-patriarha-makaria-pavel-aleppskij>. — Назва з екрана.
14. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького/ Передмова і коментарі Г. К. Швидько. — Пер. з рос. Т. С. Завгородньої. — Д. : Січ, 2003. — 678 с.
15. Складенко В. В. 100 знаменательных женщин Украины / В. В. Складенко. — Х. : Фолио, 2008. — 509 с.
16. Степовик Дмитро. Історія української ікони Х — ХХ століть / Дмитро Степовик. — Вид. 2-ге, стереотип. — К. : Либідь, 2004. — 440 с.
17. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К. : Вид-во «Обрій» при УКСП «Кобза», 1992. — 230 с.
18. Шаян В. Джерело споконвічної сили української культури / В. Шаян // Народна творчість та етнографія. — 2001. — № 1–2. — С. 46–55.
19. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / Д. І. Яворницький. — Львів : Світ, 1990. — Т. 1. — 319 с.

Надійшла до редколегії 22.01.2014 р.